

Jadlovský, Tomáš

K otázce překladu frazémů bez slovníkových ekvivalentů (na příkladu češtiny a ruštiny)

Opera Slavica. 2009, vol. 19, iss. 4, pp. 10-18

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/117112>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K OTÁZCE PŘEKladU FRAZÉMŮ BEZ SLOVNÍKOVÝCH EKVIVALENTŮ (na příkladu češtiny a ruštiny)

Tomáš Jadlovský

Abstrakt:

V článku jsou analyzovány známé metody překlady bezekvivalentních frazémů a jsou demonstrovány přednosti metody, při níž jsou využívány frazémy stejného sémantického pole. Uvádí se příklady českých a ruských frazémů.

Klíčová slova: frazém, bezekvivalentní frazém, překlad specifických frazémů, čeština, ruština, kontextová kompenzace

Abstract:

On the Problem of the Translation of the Phrasal Idioms with No Equivalent Dictionary Entries (demonstrated on Czech and Russian Material)

Author analyzes well-known methods of unique phraseological units translation. Advantages of the method that uses an alternate phraseological unit of the same semantic field are presented. Article gives several Czech and Russian examples.

Key words: idiom, untranslatable idiom, unique idiom translation, Czech, Russian, contextual compensation

Teorie a praxe překlady frazémů je jedním z novějších směrů lingvistických bádání. Toto odvětví frazeologie a frazeografie začalo být podrobněji zkoumáno koncem 80.let a v současnosti je známo široké spektrum názorů lingvistů na metody překlady frazémů, které jsou popsány a zhodnoceny v odborné literatuře (viz. např. Jadlovský 2006).

Za nejsložitější část teorie a praxe překlady frazémů se považují ustálená slovní spojení, jež nemají ekvivalent v jazyce překlady. Patří mezi ně nejen výrazy popisující určitou unikátní realii, ale také slovní spojení označující specifický významový odstín. V této situaci může překladatel využít několik dosud známých způsobů překlady.

Existuje názor, připouštějící překlad omezeného množství frazémů bez odpovídajících protějšků kalkováním, které považuje za vhodnější než užití frazeologických analogií bez jedinečných realii nebo popisný překlad (viz. Kravcova

1977, s. 149). V pozdějších zkoumáních možností překladu frazeologie se jazykovědci přiklánějí k popisnému nebo doslovnému překladu, aniž by jeden z nich upřednostňovali (viz. Gläser 1998, s. 16), případně k překladu synonymním volným slovním spojením nebo opisem (viz. např. Buffa 1993, s. 105 nebo Čižmarová 2001, s. 119). Význam a expresivní náboj frazému bez odpovídajícího protějšku mohou být kromě popisného překladu předány do cílového jazyka také pomocí kompenzace, kterou zmiňovali další lingvisté při obecném hodnocení překladatelské praxe z ruštiny do češtiny (viz. např. Štěpanova, Mokijenko, Malinski 1995, s. 29). Není pochyb o tom, že ustálené spojení se specifickým expresivním významem je vždy vhodnější přeložit frazémem, protože při překladu volným slovním spojením nebo prostým slovem nefrazeologické povahy může dojít ke ztrátě potřebného stylového odstínu a tím i dynamiky celého textu nebo promluvy.

Uvážíme-li nereálnost teoretického popsání všech možných nepatrných kontextových odstínů významu při překladu frazémů bez odpovídajícího protějšku, řešení konkrétních překladových situací je vždy na překladateli, který bere v potaz všechny zmíněné postupy. Nicméně s vědomím nutnosti vypořádat se s překladem frazémů bez odpovídajícího protějšku je žádoucí podrobněji se zabývat myšlenkou vyhledání náhradního ustáleného obratu ze stejného sémantického pole a jeho užití na stejném místě v překládaném textu coby analogie nebo v nejbližším kontextu jako prvku frazeologické kompenzace.

Tato metoda se může uplatnit u určitých okruhů frazémů, zejména těch s významem hojně rozšířených charakteristik nebo jevů, aby frazeosémantické pole těchto charakteristik poskytovalo dostatek možností pro hledání výrazu mezi stylovými rovinami. Při užití výrazu ze stejného sémantického pole v překladu je alespoň zčásti zachováno pouto mezi významem náhradního frazému v cílovém textu a obtížně přeložitelného ustáleného slovního spojení v textu výchozím. Tím se kromě významové příbuznosti obou výrazů úplně nebo z větší části uchovává i specifická frazeologická exprese a významový odstín v textu jako celku; tyto aspekty by se v cílovém textu neprojevíly v případě překladu jedním slovem nefrazeologické povahy nebo volným slovním spojením.

Samozřejmě je vždy vhodnější použít náhradní frazém v cílovém textu na stejném místě, kde byl v textu výchozím nahrazovaný výraz. To ale není vždy možné, a v tom případě je užitečné rozsah textu nebo promluvy pro uplatnění náhradního obratu omezit jednou větou nebo maximálně několika větami. I tak je možné cestou kompenzace zachovat všechny důležité překladatelské aspekty. Tento postup může být v určitých kontextech dokonce i výhodnější než užití takového analogického frazému, jehož význam v podstatě odpovídá originálu, ale má nadbytečný významový odstín; stejně tak je tento postup lepší než užití ekvivalentů či analogií vnímaných jako stylisticky posunutých vůči originálu (například výrazy zastaralé, dialektní nebo slangové).

Hledání náhradního frazému z konkrétního sémantického pole vyžaduje dobrou znalost frazeologie a idiomatiky a pomocníkem mohou být frazeologické slovníky, při jejichž sestavování se brala v potaz i ideografie. Šance umístit náhradní ustálený obrat co nejbližší místu, kde překlad utrpěl neexistencí vhodného frazeologického ekvivalentu se podstatně zvyšuje při nahlížení na frazeosémantická pole bez slovnědruhových kritérií. Současně tak roste i pravděpodobnost zachování identické stylové roviny v cílovém textu nebo promluvě, protože nejvhodnější stylový odstín mezi frazémy sémantického pole může mít v jazyce překladu právě výraz odlišný od originálu z lexikálně-gramatického pohledu.

Za dostatečně početné frazeosémantické pole je možné považovat pole 'bohatství – chudoba', jež má v obou srovnávaných jazycích, češtině a ruštině, široký okruh výrazů zachycených v současných frazeologických slovnících (např. ССФИ, ФСРЛЯ). S pomocí internetových vyhledávačů bylo pro praktické předvedení překladu náhradním frazémem vyhledáno dvanáct mikrotextů s obraty, které lze považovat za obtížně přeložitelné z češtiny do ruštiny nebo naopak. V každém jazyce je předvedeno šest mikrotextů, po třech ze sémantických částí 'bohatství' a 'chudoba'. V praktické části je uveden obtížně přeložitelný frazém, jeho doslovný překlad, mikrotext a následně je prezentován možný překlad a komentován konkrétní překladatelský postup v závislosti na typu textu, sémantických odstínech a stylové rovině.

I. Frazémy s významem 'bohatství' v ruštině

1) **из грязи (да) вышел в князи** (doslovně '*z bahna se stal knížetem')

Беда современной России не в том, что кучка подлецов вышла из грязи в князи, а в том, что много достойных людей проделали этот путь в обратном направлении (www.aphorism.ru/492.shtml). Ruské ustálené slovní spojení v ironicky pojatém mikrotextu obsahuje významný odstín negativního vztahu autora k popsané skupině zbohatlíků. Mezi českými frazémy s významem 'bohatí lidé' není žádný výraz s podobným odsuzujícím postojem. V překladu do češtiny je možné frazém z první části originálního textu kompenzovat ustáleným obratem na jeho konci: *Neštěstí současného Ruska nespočívá v tom, že hrstka padouchů si nahrabala, ale v tom, že spousta dobrých lidí se naopak ocitla na dně*. Celkový význam mikrotextu a subjektivní postoj autora zůstávají v českém překladu věrně vystiženy. České sloveso *nahrabat si* má stejný negativní význam jako ruský frazém v původním textu, a exprese zůstává zachována v českém překladu díky náhradnímu obratu *ocnout se na dně*.

2) **беситься с жиру** (doslovně '*vztekat se z tuku')

ООН: одни дохнут с голодухи, другие бесятся с жиру. В странах с переходной экономикой 25 миллионов людей недоедают. ... избыточный вес

превращается в большую угрозу ... (<http://www.rosbalt.ru/2006/10/31/273158.html>). Hovorový ruský frazém v nadpisu publicistického článku obsahuje velkou míru exprese a kritický postoj k popisovanému jevu. Žádný český frazém s významem 'bohatě jíst, mít dostatek potravy' nemá význam 'přebytek potravy'. V případě nadpisu, který by měl přesně vyjadřovat obsah článku, ale není přímo svázán s předcházejícími nebo následujícími větami, je možné ho přeložit pomocí kompenzace užitím náhradního ustáleného spojení ze stejného sémantického pole v jeho první části, například: *OSN tvrdí: Jedni nemají co do huby a druzí se přecpávají. V zemích s reformující se ekonomikou 25 miliónů lidí trpí podvýživou. ... nadváha se stává velkou hrozbou* Smysl celého názvu je plně zachován, stejně jako vysoká míra exprese a nepříznivý postoj autora. České náhradní obraty, frazém *nemít co do huby* a slovo *precpávat se*, rovněž dobře zapadají do potřebné stylové roviny.

3) **кока с соком** (doslovně *'koka se šťávou, vejce s drceným konopným semínkem')

... а люди стали нынче тоже, ох, не дураки: коли он видит, что тебе нужен, так уж всю коку с соком выжмет из тебя (http://www.gramota.ru/mag_rub.html?id=85). Zastaralý ruský frazém s významem 'bohatství, dostatek' by bylo možné do češtiny přeložit volným slovním spojením se souběžným užitím významově příbuzného frazému. Tak bude předán význam a zároveň uchována míra exprese. Lze postupovat například takto: *... а lidé nejsou dnes žádní hlupáci. Jen co si někdo všimne, že ho potřebuješ, vymátní z tebe všechno co máš, udělá si z tebe dojnou krávu*. Český frazém *udělat si z někoho dojnou krávu* obsahuje nepříznivý postoj mluvčího k popisované skutečnosti, a to vhodně zapadá do kontextu a vyvažuje fakt, že v překladu je oproti originálu přidána jedna část souvětí.

II. Frazémy s významem 'bohatství' v češtině

4) **královský plat** (doslovně *'королевская зарплата')

Vrcholový sport, tím více kopaná, Zaměstnává Je to fenomén, který by bez publika zanikl. Za to, že mu my sportovní nadšenci umožňujeme žít za královské platy, že ... (www.rozhlas.cz/praha/archiv/_zprava/116747). Český frazém v publicistickém článku má expresivní náboj a je stylově neutrální. Význam 'velmi vysoké příjmy' by se dal v ruštině vyjádřit v tomto mikrotextu frazémem *золотой дождь* s významem 'velké částky peněz'. Překlad do ruštiny se může uskutečnit pomocí zvoleného náhradního frazému a menších změn ve slovosledu - *Большой спорт, и тем более футбол, Им занимаются Это феномен, который не мог бы существовать без публики. Благодаря нам, фанатам, на футболистов и футбольных функционеров сыплется золотой дождь и*

Význam původního českého frazému v mikrotextu 'přísun velkého množství peněz' je zachován při použití stylisticky ekvivalentního ruského ustáleného spojení na stejném místě v textu a se stejnou mírou exprese. V cílovém textu se bezprostředně k náhradnímu frazému navíc oproti originálu připojují názvy osob, jichž se výraz týká (*футболисты и функционеры*), to ovšem nijak nemění původní myšlenku, pouze konkretizuje sféru působení osob, kterých se týká jev zmiňovaný ve frazému.

5) **udělat (dobrou) partii** (doslovně *‘сделать (хорошую) партию’)

To očekává ... od svého partnera. Musí přinejmenším zastávat dobrou pozici v zaměstnání, aby každý viděl, že udělala dobrou partii. (<http://pok.web.cz/horoskop/kozoroh.htm>). Frazém s významem 'dobře, výhodně se provdat' nemá odpovídající ruský frazeologický protějšek. Ze stejného sémantického pole by šlo použít ruské ustálené slovní spojení *вытащить золотой билет* s významem 'dobře si zařídit život, mít dostatek'. S využitím této analogie by mikrotext v cílovém jazyce mohl vypadat takto: *Этого она ожидает ... от своего партнера. Он должен как минимум иметь хорошую должность на работе, чтобы все видели, что она вытащила золотой билет.* Je tak zachována potřebná míra frazeologické exprese, srovnatelná s původním výrazem. Právě kvůli uchování exprese se zdá tato translatická metoda vhodnější než překlad volným slovním spojením, nehledě na ztrátu významu 'manželství nebo partnerství', ten totiž vyplývá z kontextu a jeho absence v celkovém sémantickém vyznění frazému není v cílovém textu na závalu.

6) **sedm let tučných a sedm (let) hubených** (doslovně *‘семь лет тучных и семь (лет) тощих’)

V té době mělo následovat sedm let tučných a poté sedm let hubených, kdy země nebude rodit ... (<http://www.matrix-2001.cz/v2/default.aspx?aid=1652>). Český knižní frazém s významem 'střídání hojných a špatných období' se týká současně obou sémantických pólů analyzovaného materiálu. V ruských frazeologických slovnících se podobné spojení neuvádí, a užití tradičního ruského překladu biblické reálie, ze které český frazém vychází, se rovněž nezdá být vhodné. Možným překladatelským řešením je v tomto konkrétním příkladě užití ruského knižního frazému pro význam 'špatné období', zatímco druhý význam, 'období dostatku', může být vyjádřen volným slovním spojením: *... последует период изобилия, а после него придется сидеть на пище святого Антония, так как ...*. Význam je přeložen přesně, a navíc jsou zachovány knižní styl mikrotextu zároveň s frazeologickou expresí.

III. Frazémy s významem 'chudoba' v ruštině

7) **голь кабацкая** (doslovně *'holota z krčmy')

Подбегает к нему кабацкая голь в рваном кафтанишке: О чем, царский советник, пригорюнился, зачем нос повесил? Поди прочь, голь кабацкая! А ты меня не гони, лучшие ... (<http://school.bakai.ru/?id=humta43>). Ruský frazém s významem 'chudí a zpusilí alkoholici' je zastaralý a silně expresivní. V originálním textu se vyskytuje dvakrát v rámci krátkého úseku, a to umožní v překladu užít odlišných významových odstínů na různých místech při uchování žádoucí míry exprese. Dva stejné frazémy z originálu by mohly být nahrazeny v cílovém textu jedním částečně ekvivalentním frazémem a jedním volným slovním spojením, a oba tyto výrazy mohou společně vyjádřit všechny sémantické aspekty. Frazém může vyjadřovat význam 'chudoba', a volné slovní spojení významy 'zpuslost' a 'alcoholismus'. Překlad může znít například takto: *Přibíhá k němu nějaký vypitý trhan v rozdrbaném kabátě. Co tě tak rozesmutnilo, carský rádce, proč věšíš hlavu? Táhni, ty žebroto žebrácká! Nech mě, radši* Všechny podstatné významové složky originálu jsou v překladu zachovány, stejně jako zvýšená exprese. Oba české výrazy, frazém *žebrota žebrácká* a volné slovní spojení *vypitý trhan*, svou stylovou rovínou zapadají do staršího textu a uchovávají dynamiku rozhovoru.

8) **сермяжная душа** (doslovně *'soukenná duše')

Сермяжная душа! Хоть бы штаны свои с лампасами снял. Никогда не поверю, что другие купить не на что ... (<http://www.aldebaran.ru/rufan/vitkov/vitkov3/?11>). Zastaralý ruský frazém s významem 'venkovský chudák' je stylově neutrální. Při překladu do češtiny je možná kompenzace; místo ruského frazému lze v cílovém textu užít volného slovního spojení s co nejpřesnějším popisem významu původního obratu a dále v textu uplatnit český frazém ze sémantického pole 'chudoba'. Překlad by mohl vypadat například takto: *Holota vesnická! Kdyby si aspoň sundal ty svoje kalhoty s lampasama, vypadá v nich jako hadrník. Nechce se mi věřit, že nemá na jiný*

Volné slovní spojení *holota vesnická*, jež nahrazuje původní ruský frazém, má stejný význam, určitou míru exprese a patří ke starší slovní zásobě. Frazém *vypadat jako hadrník* rovněž patří mezi zastaralé výrazy a v mikrotextu uchovává specifickou frazeologickou expresi.

9) **лаптем щи хлебать** (doslovně *'jíst zelnou polévku lýčeným stěvícem')

Сначала надо Потом внушить, что без иностранного капитала будем лаптем щи хлебать (<http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/98/222/52.html>). Třetí ze skupiny ruských frazémů ze sémantického pólu 'chudoba' má význam 'žít v chudobě a zaostale', patří do stylové roviny lidové mluvy a obsahuje ne-

příznivé hodnocení mluvčího. S ohledem na odlišné stylistické rozvrstvení obou jazyků by jako česká částečná analogie mohl sloužit hovorový a silněji expresivní frazém *pískat kudlu* s významem 'žít špatně, živořit'. V tomto obratu chybí významový odstín 'zaostalost', jež by mohl být vyjádřen volně připojeným slovem, například: *Nejdříve je třeba Potom se musí vštípit, že bez zahraničního kapitálu budeme zaostávat a pískat kudlu*. Tak je věrně předán význam, pomocí náhradního frazému *pískat kudlu* je uchována nezbytná míra exprese stejně jako stylová rovina, velmi blízká originálu.

IV. Frazémy s významem 'chudoba' v češtině

10) **úřednická bída** (doslovně *'чиновническая нищета')

... jinak ženeme úředníky do všech těch nových nespokojených stran, které se tvoří a které právě chtějí z této úřednické bídy a nespokojenosti těžiti, ... (<http://www.senat.cz/zajimavosti/tisky/1vo/stena/287schuz/S287002.htm>).

Specifický český frazém s významem 'chudí příslušníci úřednického zaměstnání' obsahuje kromě exprese i nepříznivé hodnocení mluvčího, a je možné se s ním setkat především ve starších textech. Při překladu mikrotextu do ruštiny se dá v libovolném místě jako kompenzační prvek použít podobně zastaralý frazém ze stejného sémantického pole, například *за (медные) гроши*. Zároveň se původní ustálené slovní spojení může přeložit pouhým slovem: ... *иначе подталкиваем работающих за медные гроши служащих во все эти новые партии недовольных, которые сейчас формируются и хотят именно из этого недовольства извлекать выгоду ...* . V tomto konkrétním příkladě se ukazuje jako vhodnější použití náhradního frazému v cílovém textu před místem, kde se vyskytuje v textu výchozím; frazém tak lépe zapadá díky své odlišnosti ve slovním druhu. Význam je předán věrně a celková míra exprese obou textů zůstává stejná.

11) **hubená léta** (doslovně *'тощие годы')

V ekonomice se střídají dobré časy s hubenými léty, ale v hudbě to neplatí (<http://aktualne.centrum.cz/kultura/hudba/clanek.phtml?id=324404>).

České hovorové ustálené slovní spojení vyjadřuje negativní hodnocení mluvčího. Význam 'období nedostatku a chudoby' by bylo možné v uvedeném mikrotextu rusky vyjádřit frazémem *на мели* s významem 'pocítovat krajní nouzi, žít v nedostatku'. Překlad by mohl vypadat takto: *В экономике периоды чередуются - то живешь хорошо, то находишься на мели. Но в музыке так не бывает*. I když bylo nutné v cílovém textu změnit větnou strukturu, díky frazému *на мели* byl zdařile zachován význam, stejně jako stylová rovina a míra exprese.

12) **být / pocházet z malých poměrů** (doslovně *‘быть / происходить из малых обстоятельств’)

Představa otce, vzešlého z malých poměrů, který pošle svého syna ..., a on to pak zúročí v díle, které přežije staletí ... (http://www.rozhlas.cz/toulky/listarna/_zprava/100133). Český frazém je podle slovníkové charakteristiky na pomezí hovorové a neutrální stylové roviny, a v tomto konkrétním případě ho lze považovat za neutrální. Význam ‘chudý původ’ se dá v ruštině vyjádřit například frazémem s významem ‘žít chudě, živořit’. Příklad by se dal realizovat pomocí analogického ustáleného spojení *на гроши* následujícím způsobem: *Фигура на гроши воспитанного отца, который отправит своего сына ..., и он позже благодаря этому опыту создаст творчество, слывящее уже несколько веков* Ruský frazém uchovává význam a patří do stejné stylové roviny. Podle kontextu se jedná o člověka, který žil před několika staletími, a proto je v cílovém textu přípustné použití zastaralého obratu.

Uvedené příklady popisují navrhovanou překladatelskou metodu v mikro-textech různých typů při překladu z češtiny do ruštiny a naopak. Z dvanácti příkladů se v pěti může hovořit o kontextové frazeologické kompenzaci (1, 2, 3, 8, 10). V sedmi případech se podařilo vyhledat a užít náhradní frazém ze stejného sémantického pole na místě shodném s originálem (4, 5, 6, 7, 9, 11, 12), jakkoliv byla někdy navíc nezbytná upřesňující slova nebo slovní spojení.

Tato překladatelská metoda je samozřejmě možná pouze u rozšířených nebo často používaných pojmů, u nichž je předpoklad, že ve frazeosémantickém poli budou vyjádřeny v různých stylových rovinách a budou mít více doplňkových významových odstínů. Ale i s vědomím tohoto omezení je překlad náhradním frazémem ze stejného sémantického pole zajímavým a vhodným překladatelským postupem, který si zaslouží přednost. Ve prospěch jeho užití hovoří současně zachování významových odstínů v cílovém textu, stylu i specifické frazeologické exprese, a to není možné u jiných metod překladu jako kalkování, užití volného slovního spojení nebo prostého slova. V případě doslovného překladu specifických reálií může být jen stěží vyjádřen přesný význam v cílovém jazyce (například doslovný překlad frazému *лантем ци хлебать* do češtiny – *‘jíst zelnou polévku lýčeným střevíčem’ je i Čechovi seznámenému s ruskými reáliemi zcela nepochopitelný); navíc ke kalkování je vhodné přistupovat jen zřídka v těch případech, kdy nelze použít žádný frazém cílového jazyka. Volné slovní spojení nebo prosté slovo naopak postrádají specifickou frazeologickou expresi a jejich použití je rovněž vhodné až tehdy, když nelze využít metodu popsanou v tomto článku.

Literatura:

- BUFFA, F.: *O pol'skej a slovenskej frazeológii*. Bratislava, 1993.
- ČIŽMÁROVÁ, M.: Ekvivalenčné typy frazém v ukrajinčine a slovenčine. *Slavica Slovaca*, 36, č. 2, 2001. s. 114–120.
- GLÄSER, R.: The translation aspect of phraseological units in English and German. *Topics in Phraseology, Theory and Practise*. Vol. 1. Katowice, 1998. s. 9-21.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky (SČFI) (Přirovnání, Výrazy neslovesné, Výrazy slovesné)*, Red. F. Čermák, J. Hronek, J. Machač. Praha, 1983, 1988, 1994.
- КРАВЦОВА, С. И.: Способы передачи фразеологических единиц русского языка на украинский (на материале перевода драмы Л. Н. Толстого «Власть тьмы»). *Проблемы русской фразеологии (Республиканский сборник)*. Тула, 1977. s. 146-156.
- СТЕПАНОВА, Л. – МОКИЕНКО, В. – МАЛИНСКИ, Т.: *Русская фразеология для чехов*. Olomouc, 1995.
- Фразеологический словарь русского литературного языка (ФСРЛЯ): В 2 т.* Сост. А. И. Федоров. Новосибирск, 1995.
- ЯДЛОВСКИЙ, Т.: Перевод фразеологизмов в рамках семантического поля (на материале русского и чешского языков). *Веснік БДУ. Серыя 4. Філалогія, Журналістыка, Педагогіка*. 2006. № 1. s. 84-88.